

UDC 94(4)“0375/1492”:327

RUS' VS QARMATIANS: A NEW LOOK AT THE EVENTS OF THE BARDHA'A IN THE 40S OF THE 10th CENTURY

V. Kuzovkov

PhD (History)

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv

24, Nikolska Str., Mykolaiv, 54030, Ukraine

kusovkov@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7263-6137

The article is dedicated to the Rus' military campaign against Bardha'a, a major political center in Azerbaijan in the era of the Abbasid Caliphate. This was the military action of the Rus' in the Caspian region, which found the most complete consecration in the written sources of the East. In the context of political events, the arrival of Rus' in Azerbaijan should be attributed to August 944, and the departure from there at the turn of summer–autumn 945. The likely participants of the campaign were contingents from the army of Prince Igor of Kyiv, who in 944 went on a campaign against Byzantium, which ended in peace negotiations. The campaign against Bardha'a took place with the support of Khazaria. Rus' arrived in Azerbaijan by ship, so their most likely route is: the Black Sea – the Kerch Strait – the Sea of Azov – the Don – portage to Sarkel – the Volga – the Caspian Sea – the Kura. The version about the land route through the North Caucasus is not valid, and through the lands of the Byzantine vassals of Abkhazia, Kakheti, and Hereti is not confirmed by source information. The Rus' campaign against the Bardha'a became possible in the context of a serious crisis that the Caliphate was experiencing. One of the manifestations of the crisis was the growing popularity of opposition religious trends. Ismailism occupied a special place among such trends, including in the form of Qarmatian teaching. The Emir Marzuban, an opponent of the Rus in Bardha'a, considered himself as belonging to this teaching. Countering the Ismaili was one

© 2022 V. Kuzovkov; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

of the main tasks of the policy of the Sunni ruling elites of the Samanid, Khwarazm, Shirvan, and Derbent States. In the middle of the 10th century, it was these Islamic policies that had stable ties with the Khazars. This circumstance explains the neutrality of the Muslim community of Khazaria in providing the squadron of Rus' with the opportunity to enter the Caspian Sea and attack the possessions of Marzuban.

Keywords: Rus', raid to Bardha'a, Caspian expeditions of the Rus', Abbasid Caliphate, Qarmatians, Ismaili, Byzantium, Khazaria

В. В. Кузовков

РУСИ VS КАРМАТИ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОДІЇ В БАРДА'А В 40-Х РОКАХ X СТОЛІТТЯ

Похід на Барда'а є одним з яскравих епізодів в історії зв'язків Русі з державами Сходу в X ст. Як і інші експедиції русів до Каспію, він привернув увагу дослідників з XIX ст., але певні його аспекти залишаються дискусійними і до сьогодні. Серед них – датування походу та його маршрут. Також у сучасній історіографії цей похід русів не розглядався в контексті політичної ситуації в мусульманському світі.

Похід на Барда'а залишився непомітним для авторів “Повісті минулих літ”, як і інші походи русів на Каспій. Основними історичними джерелами, що зберегли відомості про цю подію, є праці авторів-сучасників – Ібн Міскавейха та Мовсеса Каланкатуаці [Ibn Miskawayh 1921, 67–74; Мовсес Каланкатваці 1984, 169]. Версія подій першого з них пізніше з певними змінами повторюється іншими поколіннями арабських та перських авторів (аль-Марвазі, Нізамі Гянджеві, Абу-ль-Фарадж, Ібн аль-Асір) [Матеріали по історії... 1940, 96–98; Гусейнов 1960, 71; Низами Гянджеві 1986, 367–424; Ал-Марвазі 2009, 61].

Питання про датування походу русів на Барда'а розглядалося в історіографії з XIX ст. Перші підсумки досліджень підвів Б. Дорн. Розглянувши аргументи М. П. Погодіна, А. А. Куніка та В. В. Григор'єва, він пов'язав експедицію русів до Каспію з походами київського князя Ігоря на Константинополь (941 та 944 рр.). Також Б. Дорн вважав, що руси прибули в Барда'а не раніше серпня 944 р. і залишалися там до вересня 945 р., коли в Багдаді помер емір Тузун [Дорн 1875, 519–523].

Хронологічні побудови дослідників XIX ст. ґрунтувалися на свідченнях пізніх джерел (Ібн аль-Асір, Абу-ль-Фарадж Бар-Ебрей) та на недатованому повідомленні Мовсеса Каланкатуаці. У XX ст. в науковий обіг увійшла історична праця Ібн Міскавейха. Він описував дії русів у Барда'а, спираючись на повідомлення свідків-сучасників [Ibn Miskawayh 1921]. Сам історичний сюжет потрапив до запису про події 332 р. за хіджрою (943/944 р.) і був окремо досліджений А. Якубовським та А. В. Флоровським [Якубовский 1926; Флоровский 1927]. Датування подій у Барда'а 943–944 рр. підтримували багато дослідників наступних часів [Половой 1958, 143–145; Артамонов 1962, 375–376; Минорский 1963, 150–151; Dunlop 1967, 239–240; Гадло 1979, 206; Golden 1980, 81; Коновалова 1999, 118; Duczko 2004, 117].

Наприкінці 60-х років XX ст. А. П. Новосельцев у своєму дослідженні, що увійшло окремим розділом до монографії В. Т. Пашуто про зовнішню політику Русі, запропонував інший варіант датування події. Він звернув увагу на те, що, згідно з Ібн Міскавейхом, перебування русів у Барда'а хронологічно збіглося зі смертю еміра Тузуна в Багдаді (серпень-вересень 945 р.). Спираючись на це свідчення, дослідник визнав за потрібне датувати похід пізнішим часом – 945 р. [Пашуто 1968, 101; Новосельцев 1990, 218]. Думку А. П. Новосельцева підтримав А. М. Сахаров [Сахаров 1980, 184].

Свою інтерпретацію хронології подій запропонував американський сходознавець В. Маделунг [Madelung 1975, 233–234]. На його думку, прибуття русів до Барда'а треба датувати весною 945 р., а їхнє вирушення додому – зимою 945/946 р., тобто вже 334 р. за хіджрою.

Розглянемо джерельні відомості, які дають змогу встановити можливу хронологію подій у Барда'а. Найбільш цінними у зв'язку з цим видаються свідчення Ібн Міскавейха. У своїй праці він двічі наводить опис про події в Барда'а. Перше і більш докладне повідомлення зустрічаємо у хронікальній статті про події 332 р. за хіджрою (943/944 р.) [Ibn Miskawayh 1921, 67–74]. Але ж згадки про події, що відбувалися синхронно перебуванню русів у Барда'а, не дають змоги з цілковитою впевненістю прийняти датування автора джерела. Зокрема, у першому описі Ібн Міскавейх

повідомляє про те, що руси покинули Барда'а невдовзі після отримання їхнім противником – еміром Марзубаном звістки про смерть еміра Тузуна, амір аль-умара аббасидських халіфів аль-Муттакі й аль-Мустакфі [Ibn Miskawayh 1921, 72]. Відомо, що емір Тузун помер у серпні-вересні 945 р. (у мухаррамі 334 р. хіджри) [Ibn Miskawayh 1921, 85]. Синхронність його смерті з перебуванням русів у Барда'а наводить на думку, що останні події мають або виходити за межі 332 р. за хіджрою, або цілком належати до 945 р.

Перший і докладніший варіант повідомлення Ібн Міскавейха, що міститься у статті про події 332 р. за хіджрою, ввели в широкий науковий обіг та дослідили А. Якубовський та А. В. Флоровський [Якубовский 1926; Флоровский 1927]. Однак при датуванні подій у Барда'а ці дослідники спиралися тільки на датування запису, залишаючи поза увагою хронологічний контекст описаних подій. Отже, у своїх публікаціях вони датували перебування русів у Барда'а 943–944 рр.

Другий, стислий, опис дій русів у Барда'а Ібн Міскавейх наводить наприкінці запису про події 333 р. за хіджрою (944/945 р.), безпосередньо перед окремою розповіддю про смерть еміра Тузуна [Ibn Miskawayh 1921, 85]. Як зазначалося вище, останньою відкривається хронікальна стаття про події 334 р. за хіджрою (945/946 р.). Сама смерть фактичного правителя, зважаючи на перший (докладний) опис, є хронологічним маркером, що дає змогу приблизно датувати час, коли руси покинули Барда'а.

У першому описі Ібн Міскавейх надає нам ще один важливий хронологічний маркер. Він повідомляє, що під час перебування русів у Барда'а емір Марзубан був змушений відволікатися на боротьбу з Хамданідом Сайф ад-Даулою. Останній вступив до Азербайджану, оволодів Салмасом, але відступив, оскільки його покинули бедуїни, налякані снігом, що випав [Ibn Miskawayh 1921, 72]. Отже, боротьба русів з Марзубаном охоплювала й холодну пору року.

Свідчення джерел про загальний час перебування русів у Барда'а суперечливі. Більш близький до подій Мовсес Каланкатуаці повідомляє про термін шість місяців [Мовсес Каланкатуаці 1984, 169]. Якщо руси покинули Барда'а одразу після смерті Тузуна (серпень-вересень 945 р.), то їхнє прибуття, згідно з

попереднім джерелом, мало відбутися в лютому-березні 945 р. Але цей час мало ймовірний, оскільки в цьому разі русам треба було вирушити в мандрівку до Азербайджану взимку 944–945 рр. Можна припустити, що експедиція організовувалася русами, які, згідно з аль-Мас'уді, перебували на військовій службі в Хозарії [Минорский 1963, 194–195]. Проте це суперечить інформації Ібн Міскавейха про те, що руси прибули до Барда'а зі своїх земель, розташованих за Хозарією, а потім туди й повернулися [Ibn Miskawayh 1921, 85].

Арабський географ XIII ст. Якут аль-Хамаві повідомляв про те, що руси контролювали Барда'а протягом одного року [Якубовский 1926, 71]. Цей термін краще, ніж термін шість місяців (Мовсес Каланкатуаці), співвідноситься з тією логікою подій, яку подає Ібн Міскавейх. Отже, довіряючи Якуту аль-Хамаві і вважаючи, що руси покинули Барда'а близько серпня-вересня 945 р., треба датувати їхнє прибуття серпнем-вереснем 944 р. Опосередкованим підтвердженням цієї думки можна вважати пізні свідчення сирійського історика XIII ст. Абу-ль-Фараджа Бар-Ебрая, згідно з яким розорення Барда'а треба датувати роком, коли трон у Багдаді посів халіф аль-Мустакфі [Гусейнов 1960, 71]. Аль-Мас'уді повідомляв, що цьому халіфу присягали 25 вересня 944 р., а скинули з трону 30 березня 946 р. [Ал-Масуди 2002, 538–539].

Аналіз свідчень джерел про хронологію подій у Барда'а дає змогу висловити й певні міркування щодо причини того, чому Ібн Міскавейх навів інформацію про дії русів у двох окремих річних записах. По-перше, привертає увагу те, що перед першим описом дій русів, наведеним у статті про події 332 р. за хіджрою (943/944 р.), історик подає інформацію про інсульт еміра Тузуна [Ibn Miskawayh 1921, 67]. Ця хвороба могла викликати передчасні чутки про смерть еміра та певну плутанину хронології при описі подій у творі Ібн Міскавейха. По-друге, руси справді могли прибути до Азербайджану наприкінці 332 р. за хіджрою (завершився в серпні 944 р.) і перебувати там протягом 333 р. за хіджрою. Цей аргумент насправді видається слухним у контексті версії про те, що русами, які брали участь у поході на Каспій, могли бути варяги, найняті Ігорем для воєнних дій проти Візантії. Після того як похід київського князя завершився перемовинами

на Дунаї, цих варягів відпустили в похід на Схід [Дорн 1875, 519–523; Артамонов 1963, 380–381].

Ще в XIX ст. Б. А. Дорн висловив думку, що руси потрапили до Барда'а сухоходом. Дослідник вважав, що, маючи невдалий досвід попереднього походу на Каспій, вони пройшли від Чорного до Каспійського моря через “гірські окраїни”. Такий маршрут, на думку Б. А. Дорна, давав русам змогу обійти володіння ворожих хозар. Оскільки руси не змогли пробитися біля Дербенту, то змушені були обійти його морем. Кораблі вони побудували на каспійському узбережжі. Потім руси піднялись р. Курою та потрапили до Барда'а [Дорн 1875, IX].

Ідея шляху русів через Північний Кавказ дістала підтримку в радянській історіографії (А. М. Насонов, А. М. Сахаров). Зокрема, А. М. Сахаров вважав, що вони пройшли зі східного узбережжя Чорного моря через Північний Кавказ до Каспію, а далі потрапили до гирла р. Кури [Сахаров 1980, 186, 205]. Додатковим аргументом на користь цього маршруту вважалася підтримка, яку, на думку цих дослідників, надавала походу Візантія. Також висловлювалася думка, що руси не бажали йти через хозарські володіння.

Однак треба зазначити, що саме шлях через Північний Кавказ проходив через зону впливу Хозарського каганату. За свідченням аль-Мас'уді (близько 332 р. за хіджрою (943/944 р.)), володіння мусульманського емірату Баб аль-Абваб (Дербент) мали спільний кордон із князівством Джидан (Хайдак), столицею якого був Самандар, давня резиденція хозарських каганів, що була розташована на відстані восьми днів шляху від Дербенту. Населення князівства Джидан становили хозари, але правитель сповідував іслам і виводив свій родовід від арабського племені Кахтан [Минорский 1963, 192, 202–203]. Емірат Баб аль-Абваб залишався відомою базою ісламських газівів на Північному Кавказі [Минорский 1963, 163]. Отже, маршрут через Північний Кавказ приводив русів до узбережжя Каспію, яке контролювалося Хозарією, або царством Джидан (Хайдак), васалом Хозарії, або еміратом Баб аль-Абваб. Зважаючи на такі політичні умови, важко стверджувати, що будівництво кораблів для експедиції проти мусульман могло залишитись непоміченим для господарів каспійського узбережжя. Таке будівництво мало відбуватись на узбережжі,

контрольованому хозарами та їхніми васалами або мусульманами, і ця обставина позбавляє певного сенсу версію про маршрут походу через Північний Кавказ в обхід хозарських володінь.

Припускаючи підтримку візантійської дипломатії в організації походу, як більш імовірний можна розглядати маршрут теренами володінь закавказьких васалів Константинополя. Певною ілюстрацією впливу Візантійської імперії в Кавказькому регіоні є свідчення 48 глави трактату “Про церемонії візантійського двору” (далі – “Про церемонії”) Константина VII Багрянородного [Constantine Porfirogenito 1828, 686–692; Кузенков 2010, 79–84; Луговой 2018, 172–176]. Згідно з цим джерелом, кількість політич, з якими Візантія підтримувала дипломатичні зв'язки в регіоні, сягала 29. Але ж справжнє число зовнішніх партнерів імперії було більшим. Трактат “Про церемонії”, наприклад, не враховував арабські емірати Манцикерт, Беркрі і Хлат, яким присвячений цілий розділ в іншому трактаті Константина VII (“Про управління імперією”) [Константин Багрянородный 1989, 187–193]. Тільки три партнери зі згаданих 29 розцінювалися візантійською дипломатією як незалежні. Це цар Великої Вірменії та правитель (екскусіократор) Аланії, які мали статус духовних синів візантійських імператорів, а також цар Васпуракану. Усі інші адресати отримували з Константинополя “накази” (“колеуси”), тобто сприймалися візантійською дипломатією як васали імперії.

Найскладнішою для інтерпретації є частина списку, у якій перераховані правителі політич, розташованих у східній частині Закавказзя. Серед них бачимо “архонта Албанії” (Кавказької Албанії) та її католикоса. Відомо, що в VI–IX ст. місто Барда'а (Партав) було столицею Албанії та резиденцією католикоса. З кінця IX ст. назвою “Албанія” ідентифікували князівство Шекі (Гереті), а Барда'а опинилося за її межами – в області Арран [Бархударян 2011, 28–31]. Річка Кура відігравала роль природного кордону між двома областями.

У часи походу русів на Барда'а правителем князівства Шекі був Ішханік з роду вірменських Багратидів. Із цим князем джерела пов'язують значний поворот у релігійній політиці. Під впливом матері, що походила з роду грузинських Багратидів, Ішханік перейшов від монофізитства до халкедонізму. Це рішення князя

Шекі дістало підтримку албанських католикосів [Бархударян 2011, 79–81, 84].

За свідченням “Худуд аль-алам”, табір русів, що оволоділи Барда’а, розташовувався біля селища Мубарак, яке “є початком кордону із Шакі” [Якубовский 1926, 91], тобто князівства Шекі (Гереті). Отже, руси могли потрапити до Барда’а з боку володінь Ішханіка. У цьому разі їхній сухопутний маршрут від узбережжя Чорного моря міг проходити через володіння правителів – васалів імператора Візантії. Володіння правителя Абхазії (“екскусіаста Абасгії”) можна вважати зручним вихідним пунктом сухопутної ділянки шляху русів, звідки вони потрапляли до володінь правителя Кахеті (“архонта Цанарії”). За аль-Мас’уді, Кахеті мало спільний кордон із Шекі [Минорский 1963, 211].

Потенційна пряма атака з боку Візантії на володіння Саларіда Марзубана в Азербайджані здається тим більш можливою, якщо врахувати те, що вже в часи написання трактату “Про управління імперією” (між 948 та 952 роками) Константин VII Багрянородний вважав за потрібне убезпечити власні володіння від вторгнення “перського війська”. На думку імператора, для цього візантійці мають контролювати арабські емірати на північному узбережжі о. Ван [Константин Багрянородный 1989, 192–193]. Найімовірніше, у цей час “перські війська” – це саме війська Марзубана, оскільки в іншому місці трактату як “емір Персії” згадується Юсуф б. Абу-л-Садж, також правитель Азербайджану [Константин Багрянородный 1989, 186–187]. Отже, через декілька років після подій у Барда’а імператор бачив можливість прямої атаки з боку Саларідів на візантійські володіння та володіння васалів імперії. Тож можна припустити й розуміння візантійцями можливості організації атаки у зворотному напрямку – на Азербайджан, у якій можна було використати сили русів.

Однак, попри усі аргументи на користь сухопутного маршруту русів, треба зазначити, що він не підкріплюється свідченнями письмових джерел. Більш імовірним можна вважати використання русами водного шляху за звичним маршрутом Чорне море – Азовське море – Дон – Волга – Каспій. Саме ним вони пересувалися згідно з аль-Мас’уді [Минорский 1963, 198–199; Кузовков 2021, 322–325]. Цей маршрут проходив через володіння хозар, і ця обставина зумовлювала потребу певного узгодження походу з

ними. Фортеця Саркел давала хозарським правителям змогу контролювати як переправу через р. Дон, так і волок між Доном та Волгою [Бубенок 2013; 2020]. У радянській історіографії водний шлях на противагу “сухопутній” версії підтримали Н. Я. Половой та М. І. Артамонов [Половой 1961, 103; Артамонов 1962, 375–376]. У дослідженнях останніх десятиліть саме він знайшов підтримку [Новосельцев 1990, 218; Duczko 2004, 117].

Письмові джерела підтверджують високу ймовірність використання русами в поході на Барда'а саме водного шляху. Зокрема, згідно зі свідченнями Мовсеса Каланкатуаці, руси діяли на кораблях у Каспійському морі [Мовсес Каланкатваці 1984, 169]. Ібн Міскавейх згадує кораблі русів, що розташовувалися неподалік від Барда'а на р. Курі. Також він вказує, що руси живуть за хозарами, звідки й прибули до Каспію, тобто перетинали землі каганату [Ibn Miskawayh 1921, 67, 73, 85].

В історіографії давно дебатовалося питання щодо причин самої військової експедиції та обрання її метою Барда'а. Ще з ХІХ ст. висловлювалася думка щодо грабіжницького характеру походу [Дорн 1875, 521]. А. Якубовський першим звернув увагу на прагнення русів закріпитися в Барда'а [Якубовский 1926, 92]. У радянські часи частина дослідників вважали дії русів в Азербайджані виконанням союзницьких угод з Візантією [Сахаров 1980, 187]. Проте висловлювалася й протилежна думка про похід – як акцію, спрямовану проти союзників Константинополя, до яких зараховували того ж Саларіда Марзубана [Половой 1961; Толочко 1987, 47].

Що ж до передісторії подій у Барда'а, то треба зазначити, що військові експедиції русів на Каспій відомі з другої половини ІХ ст. На початку Х ст. вони стали частим явищем і відбувалися на фоні конфлікту Хозарії із Ширваном та Дербентом. Але ж похід, описаний аль-Мас'уді, що відбувся між 913 та 917 роками, був останнім [Минорский 1963, 198–200] в цілій низці подібних військових заходів до експедиції до Барда'а – вони припиняються майже на 30 років. Імовірною причиною такої перерви було поліпшення відносин Хозарського каганату з мусульманським світом, зокрема із Саманідами та їхніми васалами – хорезмшахами на Сході та емірами Дербенту й Ширвану на Півдні [Кузовков 2021, 325]. Останнє дають змогу стверджувати відомості про

участь хозар у боротьбі за владу в Дербенті в 916 р. на боці однієї з партій, яка підтримувала претендента на емірську владу [Минорский 1963, 66]. Іншим фактором, що впливав на зміни у відносинах Хозарії з ісламським світом, було зростання впливу мусульманської гвардії хорезмійського походження (аль-ларісія) та ваги мусульманської громади в Ітилі [Ал-Истахри 1901, 40–43; Минорский 1963, 193–194; Кузовков 2002, 94–95]. Як відомо, саме мусульмани Ітиля, очолені аль-ларісією, знищили на берегах Волги більшість русів, які поверталися з останнього походу на Каспій (між 913 та 917 роками) [Минорский 1963, 200–201]. Імовірно, ці події закрили шлях для військових загонів русів у Каспійський регіон. Отже, для того щоб руси могли потрапити знов до Каспію з військовою метою, мали статися зміни в політичній ситуації в регіоні, за яких стало б можливим їхнє співробітництво з хозарською владою. Остання ж потребувала згоди з мусульманською громадою Ітиля в питанні про надання русам проходу по Волзі до Каспію.

Опосередкований вплив на організацію походу русів на Барда'а мали й зміни в характері візантійсько-хозарських відносин. З приходом до влади у Візантії Македонської династії (867–1056) вони загострюються. Кембриджський анонім стверджує про постійні спроби візантійських дипломатів спровокувати конфлікт хозар з іншими народами Східної Європи [Голб, Прицак 1997, 159–165]. За імператора Романа I Лакапіна (920–944) у Візантії відбувалися гоніння на євреїв. Русь підтримала Візантію, але пізніше перейшла на бік Хозарії. Довіряючи Кембриджському аноніму, з великою часткою імовірності можна стверджувати, що походи київського князя Ігоря у візантійські володіння відбулися за хозарської підтримки [Голб, Прицак 1997, 141–142]. Описуючи становище Хозарії близько 943 р., аль-Мас'уді повідомляє про те, що руси і слов'яни несуть службу у війську хозарського царя, як і мусульмани аль-ларісія [Минорский 1963, 194–195].

Укладання русько-візантійської мирної угоди 944 р. не обов'язково свідчить про закінчення русько-хозарського співробітництва. Можна припустити й налагодження відносин між Візантією та Хозарією в цей час. Близько 945 р. Хасдай б. Шафрут, зустрівшись у Кордові з візантійськими посланцями до халіфа Абд ар-Рахмана III (929–961), дізнався, що між Візантією та

Хозарією “дружба”, а також відбувається “постійний обмін посьольствами та дарами” [Коковцов 1932, 64]. Почесний статус хозарського правителя у відносинах з Константинополем підтверджує й титул, який вживався щодо нього в дипломатичному листуванні з імператорами Константином VII та Романом II у часи їхнього спільного правління (з 946-го до 959 р.): “найшляхетнішому, найвідомішому хагану Хозарії”. Преамбула листа розпочиналася зі звертання до Святої Трійці, тобто прийому, що застосовувався при оформленні послань до християнських монархів та ієрархів. Такий стиль звертання до кагана (хагана) Хозарії підтверджував його особливий статус у візантійській міжнародній ієрархії, як порівняти з іншими нехристиянськими правителями. Вартість прикріпленої до листа золотої булли дорівнювала трьом солідам і була найвищою серед тих, що надавалися правителям Східної Європи [Constantine Porfirogenito 1828, 690]. Отже, напередодні військової експедиції на Барда'а відбулось урегулювання відносин між Візантією, Хозарією та Руссю. За таких умов руси отримували безпечний водний шлях до Ітиля вздовж берегів, контрольованих візантійцями і хозарами. Можливість подальшого походу русів залежала від згоди або нейтралітету з боку мусульманської громади Хозарії щодо їхнього військового заходу. Які фактори вплинули на зміну позиції мусульман Ітиля щодо військового проникнення русів? Для цього ми маємо звернутися до політичних змін, що сталися в мусульманському світі та Прикаспійському регіоні протягом часу після останньої появи тут русів, тобто з 910-х рр.

Із часу правління аббасидського халіфа аль-Муктадіра (908–932) у мусульманському світі поглиблюється політична криза, пов'язана з колапсом державних управлінських структур, підпорядкованих Багдаду. Халіф перетворився на маріонетку керівників певних політичних угруповань, зокрема командувачів тюркської гвардії. Серед останніх два – Беджкам (938–941) і Тузун (943–945) – обіймали посаду “амір аль-умара” (емір емірів), тобто фактичного голови світської військової влади [Kennedy 2004, 191–196]. Стрімко зменшувалася територія, що безпосередньо контролювалася Багдадом. Близько 940-х років могутні сунітські еміри – Іхшидіді Єгипту (935–969) і Саманіди Хорасану (819–999) – тільки формально визнавали зверхність Аббасидів.

Криза політичної структури супроводжувалася зростанням популярності шіїтських течій, зокрема, у регіонах, сусідніх із Хозарією, де раніше переважав сунізм. У 864–928 рр. значні території Північного Ірану до Каспію контролювалися шіїтською династією Зейдідів [Madelung 1975, 206–212]. Саме її засновник Хасан б. Зейд (864–883) відбив перший напад русів на мусульманські володіння [Дорн 1875, 4–6; Кузовков 2021, 318–327]. Діяльність Зейдідів сприяла виходу на політичну арену дайлемських ватажків – засновників наступних шіїтських династій Ірану. Серед них до середини X ст. особливий вплив мали Буїди, які в 946 р. поставили під власний контроль сунітських халіфів – Аббасидів, а також Саларіди, представник яких Марзубан б. Мухаммед відомий боротьбою проти русів у Барда'а.

Найбільшу загрозу Аббасидам та політичним структурам, що визнавали їхній політичний та релігійний авторитет, становив ісмаїлітський рух, що набирал популярності в різних регіонах халіфату з IX ст. У 899 р. ісмаїлізм розколовся на дві течії [Daftary 2007, 116–126; Буниятов 1988, 55–61]. До першої належали ті спільноти, що визнали імамат Фатімідів, які в 910 р. створили свій халіфат у Тунісі. Друга течія, що увійшла в історію під назвою карматів, умовно об'єднала спільноти, які продовжували очікувати “прихованого” імама.

До середини X ст. популярність карматів зростала в центральних та східних регіонах ісламського світу. За правління Аббасида аль-Муктадіра (908–932) зросла сила карматів Бахрейну під керівництвом Абу Тахіра аль-Джаннабі (923–944) [Kennedy 2004, 191]. Протягом 20-х років X ст. вони неодноразово чинили напади на учасників хаджу, а в 930 р. пограбували Мекку, знищивши її населення. Абу Тахір вивіз до Бахрейну Чорний Камінь, розбивши його на дві частини [Сиасет-намэ 1949, 220–222; Kennedy 2004, 192; Daftary 2007, 149]. Діяльність карматів викликала негативну реакцію в ісламському світі. У сунітській спільноті їх сприймали як небезпечних відступників та політичних дисидентів [Сиасет-намэ 1949, 207–223; Буниятов 1988, 107].

У Північно-Західному Ірані центром ісмаїлітської пропаганди стає Рей, де діяв відомий *да'ї* Абу Хатім ар-Разі. Він вів листування з Абу Тахіром з Бахрейну, а також поширював карматське віровчення на теренах Азербайджану. Покровителями ар-Разі

були правитель Азербайджану Муфліх та засновник шіїтської династії Зіярідів Мардавідж [Daftary 2007, 121, 153–154].

До ісмаїлізму в карматському варіанті (вчення багіні) належав і Саларід Марзубан [Ibn Miskawayh 1921, 35; Материалы по истории... 1940, 95]. У 941 р., коли він разом із братом Вахсуданом правив невеликим володінням у Дайлами з резиденцією в Тарамі, до нього на службу перейшов кармат Алі б. Джа'фар, візир харіджита Дайсама. Відомо, що з 323 р. за хіджрою (934/935 р.) останній володів емірською владою в Азербайджані [Stern 1960, 71].

За підтримки Алі б. Джа'фара Марзубан включився в боротьбу за Азербайджан і завдав поразки Дайсаму. Напередодні вторгнення русів Барда'а перейшло під контроль Марзубана і перетворилося на один з опорних пунктів на півночі його володінь [Spuler 2015, 90–91]. Алі б. Джа'фар дістав дозвіл від свого нового покровителя на відкрите поширення карматського вчення на теренах Азербайджану.

Поширення вчення карматів зустріло спротив сунітських держав регіону – Ширвану та Дербенту (Баб аль-Абвабу). За аль-Мас'уді, напередодні цих подій ширваншахові Шейбаніду Мухаммаду б. Язиду вдалося об'єднати під своєю владою, крім Ширвану, землі Лайзану, Хурсану і Вардану [Минорский 1963, 192]. Інша гілка Шейбанідів правила в Гянджі (Арран) [Минорский 1963, 83]. За “Таріх Баб аль-Абваб”, Мухаммед б. Язід став правителем Ширвану тільки в 948 р., а в часи вторгнення русів там правив його батько Абу Тахір Язід б. Мухаммед. У 333 р. за хіджрою (944/945 р.) ширваншах намагався взяти під контроль Дербент (Баб аль-Абваб), який переживав внутрішню кризу, але зазнав невдачі. До його володінь вторглася армія Саларідів, і правитель Ширвану уклав мир і союз із Дербентом. Разом вони змусили відступити дайлемські війська Саларідів. Пізніше ширваншах уклав із Саларідами мир і погодився вести спільні війни проти “невірних” – Візантії, грузинів та інших [Минорский 1963, 48–49].

Зіставляючи свідчення джерел про ширвансько-дайлемські відносини з імовірною хронологією подій у Барда'а, можна зазначити, що прихід русів сюди збігся із заворушеннями в Баб аль-Абвабі і спробою правителя Ширвану взяти його під свій

контроль. Водночас ширванські володіння перебували під загрозою вторгнення Марзубана з півдня. Останнього суніт-ширваншах мав сприймати як відступника-кармата. У цьому контексті цікавим видається повідомлення Ібн Міскавейха про те, що протягом дій русів у Барда'а їхні кораблі розташовувалися на р. Кури під охороною 300 вояків, що радше можна вважати символічним контингентом [Ibn Miskawayh 1921, 73]. На північ від Кури простягалися володіння ширваншахів, і, займаючи Барда'а, руси виступали своєрідним буфером між Ширваном і дайлемітами Марзубана. Отже, дії русів в Азербайджані об'єктивно затримали просування дайлемітів Марзубана в Ширван і Дербент. Їхні правителі могли розглядати те, що відбувалося в Барда'а, як боротьбу між відступниками-карматами (Марзубан) і “невірними” (руси). Флотилія останніх, що зупинилася на берегах Кури, не побоювалась нападу з боку військ ширваншаха, який зберігав нейтралітет.

У такій політичній ситуації можна припустити наявність узгодженості між Хозарією та Ширваном щодо надання проходу ескадрі русів у Каспійське море, оскільки вона прямувала до Азербайджану саме для запобігання розширення впливу ісмаїлітів-карматів у цьому регіоні.

Це припущення може видаватися ще більш імовірним у зіставленні з контекстом політичних подій, що відбувалися з іншого боку від Каспію – у володіннях Саманідів. Починаючи з часів правління Ісмаїла б. Ахмеда (892–907), ці володарі Хорасану та Мавераннахру були на вістрі боротьби з “невірними” – тюркськими племенами Центральної Азії, поширюючи серед них іслам. Васали Саманідів, правителі Хорезму мали сталі зв'язки з Хозарією та, ймовірно, могли справляти вплив на її політику, зокрема, і через аль-ларісію – мусульманських гвардійців, які “є переселенцями з околиць Хорезму” (аль-Мас'уді) [Минорский 1963, 193–194].

Саманіди декларували свою вірність халіфам Аббасидам та сунізму. Проте вже з початку X ст. відомо про діяльність проповідників ісмаїлізму в саманідських володіннях [Daftary 2007, 112]. Значних успіхів ісмаїлітська пропаганда досягає за часів діяльності Мухаммеда б. Ахмеда ан-Нахшабі (ан-Насафі). На

думку Ф. Дафтарі, близько 326 р. за хіджрою (937/938 р.) ан-Нахшабі почав справляти вплив в оточенні Саманіда Насра II б. Ахмеда (914–943) [Daftary 2007, 113]. За свідченням Нізам аль-Мулька, ан-Нахшабі вдалося заручитися підтримкою багатьох найвищих урядовців, а Наср II почав дослухатися до його порад. Діяльність ісмаїлітів, які вважалися карматами, викликала протидію сунітського духовенства. Воно звернулося за підтримкою до керівників тюркських підрозділів на службі в Саманідів. Під загрозою втрати влади власною династією Наср II відмовився від трону, який перейшов до його сина Нуха (943–954) [Сиасет-намэ 1949, 213–217].

В. В. Бартольд, аналізуючи свідчення джерел щодо переходу влади від Насра II до Нуха, зауважив мовчання частини середньовічних мусульманських авторів про спробу перевороту з боку тюркських військових [Бартольд 1963, 304–305]. Ібн аль-Асір повідомляв про смерть Насра II від туберкульозу, а Ібн Міскавейх також мимохідь згадує смертельну хворобу еміра [Ibn Miskawayh 1921, 7; Ибн ал-Асир 2006, 112]. Але ж цілком імовірно, що ці джерела відображали офіційний погляд, який замовчував інформацію про заколот проти Насра II, оскільки вона підривала легітимність Нуха в очах сунітської спільноти. На думку В. В. Бартольда, хронологія подій при дворі Саманідів мала такий вигляд: 31 травня 942 р. відбулося фактичне усунення еміра Насра II від влади, яка перейшла до його сина Нуха, проте офіційно правління Насра II продовжувалось до його смерті від сухот 6 квітня 943 р., а 10 квітня 943 р. трон у Бухарі посів Нух [Бартольд 1963, 304–305].

У тісному зв'язку з переходом влади від Насра II до Нуха перебуває початок репресій проти ісмаїлітів (карматів) у саманідських володіннях. Ібн аль-Асір повідомляє про страту ан-Нахшабі, що відбулася за наказом еміра Нуха в 331 р. за хіджрою (942/943 р.) [Ибн ал-Асир 2006, 114]. Новий емір проголосив “священну війну” проти ісмаїлітів (“батінітів”) у своїх володіннях [Сиасет-намэ 1949, 217]. Можливо, у контексті цих подій можна розглядати й виступ проти Саманідів у Хорезмі, очолений Абдаллахом б. Ашкамом. У 332 р. за хіджрою (943/944 р.) емірові Нуху вдалося владнати ситуацію й тут [Ибн ал-Асир 2006, 115].

Отже, антиісмаїлітська (антикарматська) кампанія, що розпочалася у володіннях Саманідів, а також розширення зони впливу Марзубана в Азербайджані можуть розглядатися як фактори, що змінили позиції мусульманської спільноти Ітиля щодо надання русам проходу до Каспію. У цьому контексті важливо звернутися і до мотивів самих русів під час військової експедиції до Барда'а. І тут треба погодитися з думкою тих дослідників, які, спираючись на свідчення Ібн Міскавейха, зазначали, що метою цього походу був не тільки грабіж. Руси повідомляли мешканців Барда'а про те, що бажають залишити владу над містом за собою [Якубовский 1926, 92]. Цілком імовірно, що цей мотив міг суперечити домовленостям з хозарами та очікуванням сунітської спільноти. Намагання русів залишити Барда'а під своїм контролем зумовило розгортання проти них “священної війни”, яка, разом із хворобами, змусила їх покинути регіон і повернутись додому [Ibn Miskawayh 1921, 85].

Тож, підбиваючи підсумки нашого дослідження, можемо констатувати, що похід русів на Барда'а (Азербайджан) – військова акція Русі, найбільш висвітлена в письмових джерелах середньовічного Сходу. Більша частина цих відомостей походить від матеріалів історичної праці Ібн Міскавейха. Датування подій походу 943 р., поширене в науковій літературі, базується на помилковому трактуванні тексту Ібн Міскавейха. Прибуття русів до Азербайджану справді може датуватися кінцем 332 р. за хіджрою, тобто серпнем 944 р. Але більшу частину терміну їхнього перебування в Барда'а треба датувати 333 р. за хіджрою (944/945 р.). Руси вели бойові дії проти військ дайлемського еміра Марзубана, який претендував на контроль над Азербайджаном. У серпні-вересні 945 р. руси, ослаблені хворобами і втратами, покинули Барда'а.

Визначення маршруту походу важливе з погляду з'ясування його політичних обставин. Версія про перехід русів до Барда'а суходолом від Чорного моря через Північний Кавказ до Каспію видається неспроможною. Суходільний шлях через володіння закавказьких васалів Візантії більше відповідає логістиці і політичній атмосфері закінчення конфлікту Русі з Константинополем, але не підтверджується свідченнями джерел.

З огляду на вищезазначене більш обґрунтованим видається водний шлях за маршрутом Чорне море – Керченська протока – Азовське море – Дон – волок біля Саркелу – Волга – Каспійське море – Кура. Влітку 944 р. завершується військовий конфлікт Русі з Візантією. Напередодні 941 р. відновилося тісне співробітництво Русі з Хозарією. Зв'язки з Візантією та Хозарією забезпечували політичну та логістичну підтримку русам на водному шляху до Нижнього Поволжя.

Поглиблення політичної кризи в Халіфаті зумовило зміну позиції мусульманської громади Хозарії щодо надання кораблям русів проходу на Каспій. Криза виявилася в ослабленні політичних структур ісламського світу, орієнтованих на сунітських халіфів Багдада, та зростанні впливу ісмаїлізму, зокрема й у вигляді вчення карматів. Зокрема ісмаїлітами в карматському варіанті стають Саманід Наср II б. Ахмед (914–943) та Саларід Марзубан б. Мухаммад (941–957). Поширення ісмаїлітського (карматського) вчення викликало зворотню реакцію з боку сунітської політичної спільноти. У 943 р. в державі Саманідів після перевороту позбувся влади Наср II, а його наступник Нух оголосив “священну війну” “єретикам”. Ця обставина могла посприяти згоді просаманідської сунітської громади Хозарії надати русам можливість атакувати володіння еміра-кармата Марзубана в Азербайджані. Проте бажання русів закріпитися в Барда'а призвело до початку “священної війни” проти них, і внаслідок завданих їм втрат вони були змушені покинути Азербайджан.

ЛІТЕРАТУРА

Абу-л-Хасан Али ибн ал-Хусайн ибн Али ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов (История Аббасидской династии 749–947 гг.). Москва, 2002.

Ал-Истахри. Книга путей царств // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.** Вып. XXIX. Тифлис, 1901.

Ал-Марвази. Природа животных // **Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.** Том III: Восточные источники. Москва, 2009.

Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962.

Бартольд В. В. **Сочинения**. Т. 1. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва, 1963.

Бархударян С. **Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений**. Ереван, 2011.

Бубенок О. Б. Особенности функционирования Волго-Донской перемычки в хазарское время // **Журнал фронтирных исследований**. 2020. № 4.

Бубенок О. Б. Стратегическое положение Саркела в степях Волго-Донья // **Боспорские исследования**. 2013. Вып. XXVIII.

Бунятов Дж. З. **Восстание карматов**. Баку, 1988.

Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.** Ленинград, 1979.

Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва – Иерусалим, 1997.

Гусейнов Р. А. **Сирийские источники XII–XIII вв. об Азербайджане**. Баку, 1960.

Дорн Б. **Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями в других набегах их на побережье Каспийского моря**. Санкт-Петербург, 1875.

Ибн ал-Асир. **Ал-Камил фи-т-та'рих**. (“Полный свод истории”). **Избранные отрывки**. Ташкент, 2006.

Коковцов П. К. **Еврейско-хазарская переписка**. Ленинград, 1932.

Коновалова И. Г. Походы русов на Каспий и русско-хазарские отношения // **Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто**. Москва, 1999.

Константин Багрянородный. **Об управлении империей**. Москва, 1989.

Кузенков П. В. Реальная политика или великодержавная идеология? Византийская дипломатия X века. По данным трактатов Константина Багрянородного // **История: дар и долг. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко**. Москва – Санкт-Петербург, 2010.

Кузовков В. В. Хозаро-візантійські відносини та війна Візантії проти коаліції кочовиків у 30-х роках X ст. // **Сходознавство**. 2002. № 17–18.

Кузовков В. В. Походи русів у Табарістан у другій половині IX – на початку X століть: маршрут і місце у міжнародних відносинах (за свідченнями ібн Ісфандіяра) // **Емінак**. 2021. № 1 (33).

Луговой О. М. Политическая карта мира глазами византийского интеллектуала X века // **Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме**. Вып. 6. Харьков, 2018.

Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль (Полного свода истории) Ибн ал-Асира. Баку, 1940.

Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI веков**. Москва, 1963.

Мовсес Каланкатваци. **История страны Алуанк**. Ереван, 1984.

Низами Гянджеви. **Собрание сочинений в 5-ти томах**. Т. 5. Искандер-наме. Москва, 1986.

Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.

Паушто В. Т. **Внешняя политика Древней Руси**. Москва, 1968.

Половой Н. Я. О дате второго похода князя Игоря на греков и похода русских на Бердаа // **Византийский временник**. Москва, 1958. Т. XIV.

Половой Н. Я. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. // **Византийский временник**. Москва, 1961. Т. XX.

Сахаров А. Н. **Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в.** Москва, 1980.

Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька. Москва – Ленинград, 1949.

Толочко П. П. **Древняя Русь. Очерки социально-политической истории**. Киев, 1987.

Флоровский А. В. Известия о Древней Руси арабского писателя Мискавейхи X–XI вв. и его продолжателя // **Seminarium Kondakovianum**. Praha, 1927. Vol. I.

Якубовский А. Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. // **Византийский временник**. 1926. Т. 24.

Constantine Porfirogenito. De ceremoniis aulae byzantinae. Libri II. Bonnae, 1828.

Daftary F. **The Ismailis: Their history and doctrines**. Cambridge, 2007.

Duczko W. **Viking Rus: studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe**. Leiden, 2004.

Dunlop D. M. **The history of the Jewish Khazars.** New York, 1967.

Golden P. B. **Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars.** Budapest, 1980. Vol. 1.

Ibn Miskawayh. **The eclipse of the Abbasid caliphate, original chronicles of the fourth Islamic century.** Edited, translated, and elucidated by H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth. Vol. V. Oxford, 1921.

Kennedy H. **The Prophet and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century.** 2nd Ed. London, 2004.

Madelung W. The Minor Dynasties of Northern Iran // **The Cambridge History of Iran.** Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge, 1975.

Minorsky V. **Studies in Caucasian history.** London, 1953.

Spuler B. **Iran in the early Islamic period: politics, culture, administration and public life between the Arab and the Seljuk conquests, 633–1055.** Leiden – Boston, 2015.

Stern S. M. The Early Ismaili missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania // **Bulletin of the school of Oriental and African Studies.** London, 1960. Vol. 23, No. 1.

REFERENCES

Abu-l-Khasan Ali ibn al-Khusayn ibn Ali al-Masudi (2002), *Zolotyie kopi i rossypi samotsvetov (Istoriya Abbasidskoy dinastii 749–947 gg.)*, Natalis, Moskva. (In Russian).

Al-Istakhri (1901), “Kniga putey tsarstv”, in *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, XXIX, pp. 3–45. (In Russian).

Al-Marvazi (2009), Priroda zhivotnykh, in *Drevnyaya Rus’ v svete zarubezhnykh istochnikov*, Vol. III: Vostochnyye istochniki, Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, Moscow. pp. 59–61. (In Russian).

Artamonov M. I. (1963), *Istoriya khazar*, Izdatel’stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, Leningrad. (In Russian).

Bartol’d V. V. (1963), *Sochineniya*, Vol. I: “Turkestan v epokhu mongol’skogo nashestviya”, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).

Barkhudaryan S. (2011), *Stranitsy iz istorii Artsakha i armyano-albanskikh otnosheniy*, Gitutyun, Erevan. (In Russian).

Bubenok O. B. (2020), “Osobennosti funktsionirovaniya Volgo-Donskoy perevoloki v khazarskoye vremya”, *Zhurnal frontirnykh issledovaniy*, No. 4, pp. 60–84. (In Russian).

Bubenok O. B. (2013), “Strategicheskoye polozheniye Sarkela v stepyakh Volgo-Don'ya”, *Bosporskiye issledovaniya*, Vol. XXVIII, pp. 318–46. (In Russian).

Buniyatov Dzh. Z. (1988), *Vosstaniye karmatov*, Elm, Baku. (In Russian).

Gadlo A. V. (1979), *Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv.*, LGU, Leningrad. (In Russian).

Golb N. and Pritsak O. (1997), *Khazarsko-evreyskiye dokumenty X-h veka*. Gesharim, Moscow and Jerusalem. (In Russian).

Guseynov R. A. (1960), *Siriyskiye istochniki XII–XIII vv. ob Azerbaydzhaney*, AN AzSSR, Baku. (In Russian).

Dorn B. (1875), *Kaspiy. O pokhodakh drevnikh russkikh v Tabaristan, s dopolnitel'nimi svedeniyami v drugikh nabegakh ikh na pribrezh'ye Kaspiyskogo morya*. Sankt Petersburg. (In Russian).

Ibn al-Asir (1940), *Materialy po istorii Azerbajdzhana iz Tarih-al-Kamil' (Polnogo svoda istorii) Ibn al-Asira*, Izdatel'stvo AIFan, Baku. (In Russian).

Ibn al-Asir (2006), “*Al-Kamil fi-t-ta'rikh*”. “*Polnyy svod istorii*”. *Izbrannyye otryvki*, Uzbekistan, Tashkent. (In Russian).

Kokovtsov P. K. (1932), *Evreysko-khazarskaya peregypiska*, AN SSSR, Leningrad. (In Russian).

Konovalova I. G. (1999), “Pokhody rusov na Kaspiy i russko-khazarskiye otnosheniya”, in *Vostochnaya Evropa v istoricheskoy retrospektive: K 80-letiyu V. T. Pashchto*, Yazyki russkoy kul'tury, Moscow, pp. 111–20. (In Russian).

Konstantin Bagryanorodnyy (1989), *Ob upravlenii imperiyey*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Kuzenkov P. V. (2010), “Real'naya politika ili velikoderzhavnaya ideologiya? Vizantiyskaya diplomatiya X-go veka. Po dannym traktatov Konstantina Bagryanorodnogo”, in *Istoriya: dar i dolg. Yubileynyy sbornik v chest' Aleksandra Vasil'yevicha Nazarenko*, Moscow and Sankt Petersburg, pp. 73–99. (In Russian).

Kuzovkov V. V. (2002), “Khazaro-vizantiys’ki vidnosyny ta viyna Vizantiyi proty koalitsiyi kochovyktiv u 30-kh rokakh X st.”, *Shodoznavstvo*, No. 17–18, pp. 91–5.

Kuzovkov V. V. (2021), “Pokhody rusiv u Tabaristan u druhiy polovyni IX – na pochatku X stolit’: marshrut i mistse u mizhnarodnykh vidnosynakh (za svidchennyamy ibn Isfandiyara)”, *Eminak*, No. 1 (33), pp. 318–27. (In Ukrainian).

Lugovoj O. M. (2018), “Politicheskaya karta mira glazami vizantiyskogo intellektuala X veka”, in *Vizantiyskaya mozaika: Sbornik publichnykh lektsiy Ellino-vizantiyskogo lektoriya pri Svyato-Panteleimonovskom khrame*, Vol. 6, Majdan, Khar’kov, pp. 159–90. (In Russian).

Materialy po istorii Azerbaydzhana iz Tarikh-al-Kamil’ (Polnogo svoda istorii) (1940), Ibn al-Asira, Baku. (In Russian).

Minorskiy V. F. (1963), *Istoriya Shirvana i Derbenta X–XI vekov*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).

Movses Kalankatvatsi (1984), *Istoriya strany Aluank*, Institut drevnykh rukopisei im. Mashtocha – Matenaderan, Erevan. (In Russian).

Nizami Gyandzhevi (1986), *Sobraniye sochineniy v 5-ti tomakh*, Vol. 5 “Iskander-name”, Hudozhestvennaya literatura, Moscow. (In Russian).

Novosel’tsev A. P. (1990), *Khazarskoye gosudarstvo i ego rol’ v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Pashuto V. T. (1968), *Vneshnyaya politika Drevney Rusi*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Polovoy N. Ya. (1958), “O date vtorigo pokhoda knyazya Igorya na grekov i pokhoda russkikh na Berdaa”, *Vizantiyskiy vremennik*, Vol. XIV, Moscow, pp. 138–47. (In Russian).

Polovoy N. Ya. (1961), “O marshrute pokhoda russkikh na Berdaa i rusko-khazarskikh otnosheniyakh v 943 g”, *Vizantiyskiy vremennik*, Vol. XX, Moscow, pp. 90–105. (In Russian).

Saharov A. N. (1980), *Diplomatiya Drevney Rusi: IX – pervaya polovina X v.*, Mysl’, Moscow. (In Russian).

Nizam al-Mul’k (1949), *Siaset-name. Kniga o pravlenii vazira XI stoletiya Nizam al-Mul’ka*, AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Tolochko P. P. (1987), *Drevnyaya Rus'. Ocherki sotsial'no-politicheskoy istorii*, Naukova dumka, Kiev. (In Russian).

Florovskiy A. V. (1972), "Izvestiya o Drevney Rusi arabskogo pisatelya Miskaveykhi X–XI vv. i ego prodolzhatelya", *Seminarium Kondakovianum*, Vol. I, Praha, pp. 175–86. (In Russian).

Yakubovskiy A. (1926), "Ibn-Miskaveykh o pokhode rusov v Berdaa v 332 g. = 943/4 g.", *Vizantiyskiy vremennik*, Vol. 24, pp. 63–92. (In Russian).

Constantine Porfirogenito (1828), *De ceremoniis aulae byzantinae libri II*. Bonnae.

Daftary F. (2007), *The Ismailis: Their history and doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge.

Duczko W. (2004), *Viking Rus: studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill, Leiden.

Dunlop D. M. (1967), *The history of the Jewish Khazars*, Schocken books, New York.

Golden P. B. (1980), *Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, Vol. 1, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ibn Miskawayh (1921), *The eclipse of the Abbasid caliphate, original chronicles of the fourth Islamic century*, Edited, translated, and elucidated by H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth, Vol. V, Basil Blackwell, Oxford.

Kennedy H. (2004), *The Prophet and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, Pearson and Longman, London.

Madelung W. (1975), "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge.

Minorsky V. (1953), *Studies in Caucasian history*, Taylor's foreign press, London.

Spuler B. (2015), *Iran in the early Islamic period: politics, culture, administration and public life between the Arab and the Seljuk conquests, 633–1055*, Brill, Leiden and Boston.

Stern S. M. (1960), "The Early ismaili missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania", *Bulletin of the school of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 23, No. 1, pp. 56–90.

В. В. Кузовков

РУСИ VS КАРМАТИ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОДІЇ В БАРДА'А В 40-Х РОКАХ X СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена військовому походу русів на Барда'а, провідний політичний центр Азербайджану доби халіфату Аббасидів. Ця військова акція русів у Каспійському регіоні знайшла найповніше висвітлення в письмових джерелах Сходу. У контексті політичних подій прибуття русів до Азербайджану треба датувати серпнем 944 р., а їхній вихід звідти – межею літа – осені 945 р. Імовірними учасниками походу були контингенти з війська київського князя Ігоря, які в 944 р. брали участь у поході на Візантію, що закінчився мирними перемовинами на Дунаї. Похід на Барда'а відбувся за підтримки Хозарії. Руси прибули до Азербайджану на кораблях. Найімовірніше, вони пересувалися за водним маршрутом Чорне море – Керченська протока – Азовське море – Дон – волок біля Саркелу – Волга – Каспійське море – Кура. Версія про сухопутний маршрут через Північний Кавказ не відповідає політичним реаліям, а через землі візантійських васалів – Абхазії, Кахеті та Гереті – не підтверджується свідченнями джерел. Похід русів на Барда'а став можливим за умов серйозної політичної кризи, яку переживав Халіфат. Одним із кризових явищ стало зростання популярності опозиційних релігійних течій. Особливе місце серед таких течій посідав ісмаїлізм, зокрема й у формі вчення карматів. Це вчення сповідував і емір Марзубан, противник русів у Барда'а. Протидія ісмаїлітам була одним з основних завдань політики сунітських панівних еліт держав Саманідів, Хорезму, Ширвану и Дербенту. У середині X ст. саме ці ісламські політії мали сталі зв'язки з Хозарією. Ця обставина пояснює нейтралітет мусульманської громади Хозарії щодо надання ескадри русів можливості проходу до Каспійського моря з подальшою метою атакувати володіння Марзубана.

Ключові слова: Русь, руси, похід на Барда'а, походи русів на Каспій, халіфат Аббасидів, кармати, ісмаїліти, Візантія, Хозарський каганат

Стаття надійшла до редакції 20.02.2022